

JOGÉRVÉNYESÍTÉS A KÉSŐ OSZMÁN KÖZIGAZGATÁSI JOGBAN¹

SÍSKA Katalin
egyetemi docens (DE ÁJK)

1. Bevezetés

A jogérvényesítés célja, hogy a jogi normák előírásai a gyakorlatban megvalósuljanak, azaz a jogalkotó által elérni kívánt cél megvalósuljon és a jogi norma címzettje ténylegesen azt a magatartást tanúsítsa, amelyet a jogi norma előír. Az Oszmán Birodalom kiterjedtségének okán jellemzően nem a jogosító szabályozást választotta a kötelező, tiltó és korlátozó normák betartására és az ellenőrzés biztosítására. Az oszmánok a velük kapcsolatos sztereotípiáktól eltérően a meghódított területeken egyáltalán nem törekedtek az egységes igazgatási rend kialakítására, vagy a meghódított lakosság vallásának eltörlésére. Az oszmán hódítás nem gyors és gyökeres rendszerváltásként zajlott, hanem éppen ellenkezőleg: többnyire fokozatosan, kíméletesen, és csak a legszükségesebb változtatásokra korlátozódott. Az oszmánok a keresztények világából igyekeztek meghagyni mindent, ami saját rendszerüket nem sértette, vagy annak szempontjából közömbös volt, s igyekeztek helyet szorítani mindenkinek, aki hajlandónak mutatkozott együttműködni velük. Az oszmánok így módot adtak a meghódítottaknak ahhoz, hogy lassanként hozzászokjanak az új hatalomhoz, és hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül illeszkedjenek be annak keretei közé. A birodalmi rendszer specialitását és erejét a sokszínűség és tolerancia adta, hiszen így tudták a katonai rendszert és a hódított területek etnikailag és vallásilag erősen megosztott lakosságát egyszerűen, egységben igazgatni.

¹ A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében valósult meg.

2. Az oszmán közigazgatási egységek és szabályozásuk

2.1. A közigazgatási egységek

Az Oszmán Birodalmat ugyan a korabeli Európában Török Birodalomként nevezték, annak lakói, az Oszmán dinasztia alattvalói Oszmán Országként nevezték azt a területet, melyen éltek. Az oszmán elnevezés tehát a töröktől eltérően nem etnikai kategória, hanem a dinasztianak nevet adó családra utal. Az Oszmán-ház kivételes hatalma mindenekelőtt három tényezőről nyugodott: a katonai rabszolgaság intézményén, a muszlim, valamint a keresztény és a zsidó ortodoxia feltétlen támogatásán. Ez tette lehetővé, hogy az Oszmán-ház olyan uralmi rendszert építsen ki, amely despotikus ugyan, de az európai abszolutista uralkodóktól eltérően a kisebbségek közti egyensúlyozásnak és azok támogatásának köszönhetően nagyobb mozgásszabadságot biztosítottak alattvalóik számára, mint korabeli kollégáik.²

Az Oszmán Birodalom alapegységei a provinciák (*elájet, vilajet*) voltak, melyek élén a szultán által kinevezett vezíri rangra emelt katonai kormányzó, a bejlerbég, a bégek bége állt.³ A közigazgatási egységek nagyon egyenlőtlen eloszlás szerint alakultak mind terület, mind népesség tekintetében, a nomád törzsek folyamatos vándorlásának is köszönhetően, ezért a provinciák pontos számát és határait egy időintervallumban ma már nehéz meghatározni.⁴

A *vilajeteket* ún. *szandzsák* alegységekre osztották. A szandzsákat magas katonai tisztviselők közül kinevezett szandzsákbégek vezették, akik a kádival és a tartományi defterdárrel közösen felügyelték az adószedők tevékenységét, továbbá a közbiztonság legfőbb őreként a helyi rendfenntartást igazgatták.⁵ Szandzsákonként történt az adók és szolgáltatások rendszerezése, a javadalombirtokok szétosztása, ez alapján tagolódtak a könnyűpáncélos, lovas szpáhi-sereg, valamint a várkatonaság. Ahhoz, hogy a szandzsákokban a területi igazgatás könnyebben áttekinthető legyen további alegységeket, ún. *nahijéket* alakítottak ki. E területi egységek közigazgatását a szandzsák központi hivatalaiban végezték. A szandzsákban bírósági körzeteket, *kazákat*, illetve rendfenntartási körzeteket, *szubasilikokat* is létrehoztak. A *kaza* a *kádi* igazgatása alá tartozott, a rendfenntartás feladata pedig a *szubasíkra* hárult, akik a körzetükben élő tímárbirtokosokra rendbontás esetén pénzbüntetést róhattak ki, súlyosabb esetben pedig kétévi

² FODOR Pál: Állandóság és változás az oszmán történelemben. In: FODOR Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, Balassi, 2001. 11–25. Forrás: <https://tinyurl.com/yura7eza>

³ COLIN ÍMBER: *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*. New York, Palgrave Macmillan, 2002. 177–200.

⁴ Péter SUGÁR: *South-Eastern Europe Under Ottoman Rule: 1354–1804*. Washington, University of Washington Press, 1977. 41.

⁵ FODOR Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – Magyar-Török Baráti Társaság, 2006. 32.

időtartamra felfüggeszthették a vétkes *timariotot*. Emellett a jogerős bírósági ítéletek végrehajtásáért is feleltek.⁶

A vallási alapú felosztást a *milletrendszer* jelentette, melyet vallási, nyelvi, közösségi, etnikai és családi hovatarozások határoztak meg, fuzionálva a családot és a közösséget.⁷ A *milletrendszer* a *zimmi*⁸ jogálláson⁹ alapult, amely a dzsihád alapján megállapodással elfoglalt területek lakosainak jogállását jelentette.¹⁰ Több szerző szerint az iszlám vallásjog kizárólag közösségi autonómiát biztosított a nem muszlimok számára, társadalmi-vallási rendet ráerőszakolva a közösségre.¹¹ Mások szerint a *milletrendszer* független identitást biztosított tagjai számára szabad vallásgyakorlás mellett. Véleményem szerint a *milletrendszer* által megvalósított tolerancia mértékét jelzi, hogy a monofizita egyház szír, örmény és kopt hívei és a Nestoriust követő szekta hívei kizárólag az iszlám területeken maradtak életben, míg az irányzatukkal intoleráns nyugati keresztény egyház kiüzte és betiltotta szabad vallásgyakorlásukat. Emellett az Angliából elüldözött zsidók 1390-től folyamatosan érkeztek az Oszmán Birodalomba csakúgy, mint francia, spanyol és portugál hittestvéreik és a valójában eretneknek minősített keresztény ágak hívei, a protestánsok, unitáriusok és különböző szekták tagjai is.¹²

A *millet* vezetője (pátriárka, rabbi) politikai vezetőként képviselte a közösséget,¹³ hiszen a vallási közösség politikai közösséget is jelentett a *milletek* számára.¹⁴ A rend-

⁶ FODOR (2001) i. m. 11–25.

⁷ Kemal H. KARPAT: *Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era*. In: Benjamin BRAUDE – Bernard LEWIS: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Pluralist Society*. London, Holmes & Meier Publishers, 1982. 91.

⁸ A *dzimma* szóból képzett, a vallási kisebbségek (a könyv népei, azaz elsősorban a keresztények és a zsidók) részére védelmet biztosító *dzimmija* rendszer az iszlám birodalmiságra jellemző elv volt, mely az iszlám világot az Oszmán Birodalom végéig jellemezte.

⁹ Amikor elindul a dzsihád alapján egy háború, a háború házához tartozó terület ellen, akkor az iszlám jog szerint vagy megállapodással, vagy erőszakos alávétéssel kell befejezni a harcot. Ha megállapodással zárul, akkor a meghódított terület az iszlám háza részévé válik, lakosai pedig sajátos jogállású iszlám, azaz ún. *zimmi* személyek lesznek. Amennyiben erőszakkal hódoltatják a területet, az ország ugyan az iszlám háza része lesz, a lakosokkal pedig a hódító muszlimok az ún. *siyar* (a hitetlenekkel szembeni küzdelem, a háború alatt tanúsított magatartás) alapján bánnak velük. Az iszlám jog szerint a háború célja az iszlámra való áttérítés vagy a nem muszlimoknak megszabott fejadó, az ún. *dzsizje* fizetése. A dzsizje fizetés lehetősége kizárólagosan csak a „könyv népeire”, azaz a keresztényekre és a zsidókra, valamint a zoroasztrianusokra vonatkozott. JANY János: *Klasszikus iszlám jog*. Budapest, Gondolat, 2006. 434–460.

¹⁰ Kamran HASHEMI: *The Right of Minorities to Identity and the Challenge of Non-Discrimination: A Study on the Effects of Traditional Muslims Dhimmah on Current State Practices*. *International Journal on Minority and Group Rights*, Vol. 13., 2006/1. 1–25. Forrás: www.jstor.org/stable/24675385?seq=1#page_scan_tab_contents

¹¹ Abdulaziz SACHEDINA: *Guidance or Governance? A Muslim Conception of „Two-Cities”*. Leiden, Amsterdam University Press, 2006. 6–26.

¹² Hugh POULTAN: *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic*. London, Hurst, 1997. 49.

¹³ BRAUDE–LEWIS (1982) i. m. 69.

¹⁴ KARPAT (1982) i. m. 17.

szerkritikusok szerint ez a közösségek izolációját okozta. Álláspontjuk szerint igaz ugyan, hogy az oszmánok már a 14. századtól elismerték és a Koránban rögzítették az univerzális emberi jogi normákat,¹⁵ de a nem muszlimok nem élveztek egyenlő jogokat a muszlim lakosokkal.¹⁶

A rendszert méltató kritikusok¹⁷ szerint ezek a csoportok saját tradíciókkal, bírósági rendszerrel, iskolákkal,¹⁸ kvázi önkormányzattal rendelkeztek úgy, hogy közben abszolút hűséggel tartoztak az uralkodónak.¹⁹ Képzési lehetőségeiknek köszönhetően több vezető tisztségviselő került ki közülük ‘a hittestvérek és a könyv népei egyenlők a teremtettek között’ elv alapulvételével.²⁰ A nem muszlimok által betölthető pozíciók közül kivételt képeztek az államfői, a katonai vezetői, a kormányzói és a bírói munkák, amelynek oka az volt, hogy az e posztot betöltőknek személyükkel is képviselni kellett az iszlám szuverenitását. Bár néhány nacionalista bíráló azt állítja, hogy az Oszmán Birodalom összeomlása annak a következménye volt, hogy nem muszlim vallásúakat vontak be az államigazgatásba, Haid Salim cáfolja ezt azzal, hogy a rendszer összeomlása sokkal inkább a korral való haladás hiánya miatt történt.²¹

2.2. A közigazgatási egységek kialakulásának és késő oszmán kori (Tanzimat) átalakulásának mozgatói

Az Oszmán Birodalom szerveződésekor a területén már létező szeldzsuk modell mentén alakult ki.²² Az egyes egységek, a bégségek uralkodója a bég volt, mely örökletes címnek számított. A bégségek az Oszmán Birodalom megalakulásával nem szűntek meg, csak a szultán fennhatósága alá kerültek, és a bég cím kormányzati kinevezés útján is megszerezhetővé vált.

¹⁵ A 16. században a műtéti beavatkozás előtt a páciensnek alá kellett írni egy papírt, mely később felhasználható volt a bíróság előtt, hogy bármely orvosi beavatkozás során, melyet az állami szektorban végeztek el az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt, a muszlimok egyenlő jogokkal bírnak a nem muszlimokkal. Ld. Fatih Öztürk: *Ottoman Turkish Law*. Bloomington, Universe LLC, 2013. 6.

¹⁶ An-Naim A ABDULLAHI: Religious Minorities under Islamic Law and Limits of Cultural Relativism. *Human Rights Quarterly*, Vol. 9., 1987/1. 1–18.

¹⁷ Niyazi BERKES: *The Development of Secularism in Turkey*. New York, Routledge, 1998. 11–12.

¹⁸ Edward Mead EARLE: The New Constitution of Turkey. *Political Science Quarterly*, Vol. 40., 1925/1. 73–100. Forrás: genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf

¹⁹ Benjamin BRAUDE: Foundation Myths of the Millet System. In: BRAUDE–LEWIS (1982) i. m. 69.

²⁰ POULTAN (1997) i. m. 44.

²¹ Ahmet ŞEYHUN: *Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and an Islamist Thinker (1865–1921)*. Istanbul, Isis Press, 2003.

²² A tulajdonképpen török történelem (a szeldzsuk–török korszak) a 11. században, a rumi szultánság virágzásával kezdődött. A belső-ázsiai törökök oguz törzsszövetsége a 10–11. században nyugatra vándorolt, s a szeldzsuk nevű csoportjuk Iránból kiindulva hatalmas birodalmat épített ki. Anatóliába azután hatoltak be, hogy Manzikertnél 1071-ben legyőzték a bizánciakat. I. Oszmán oguz fejedeleme meghódította a környező területeket, és 1300 körül megalapította az oszmán–török államot. Ld. Caroline FINKEL: *The History of the Ottoman Empire. The Osman's Dream*. New York, Basic Books, 2007. 22–48.

Az Oszmán Birodalom szuverén szandzsákokból állt, később kiegészülve a szultán fiainak szandzsákjaival. Élükön a szandzsákbég állt, aki egy katonai kormányzó volt. A szandzsák szó jelentése zászló volt és a bég kinevezésekor szimbolikusan egy zászlót kapott a szultántól.²³ A Birodalom növekedésével I. Murad szultán (1359–1389) újabb területi egységeket, bejlerbégségeket vezetett be, élén a bejlerbégekkel. Feladtuk a Birodalom európai hódoltságában kormányzói, illetve katonai parancsnoki teendők ellátása volt. Az egység létrehozásával a szandzsákok néhány kivételtől eltekintve másodrendű közigazgatási egységekké váltak.²⁴

1362–1400 között, a Birodalom területi megnövekedését követően I. Murad és fia, Bajazid szultánok uralkodásától kezdve a közigazgatás hivatalos megszervezését egy több lépésből álló folyamatban hajtották végre, mely az 1864. évi átfogó közigazgatási reformokkal ért véget. 1362–1864 között az elájetek, a bejlerbég illetékességi területei²⁵ szandzsákokra oszlottak.²⁶ Léteztek olyan bejlerbégségek, ahol nem alkalmazták a tímárrendszert.²⁷ A provinciális szinten beszedett bevételek helyett a bejlerbég fix, évente egyszeri évjáradékot fizetett a szultánnak.²⁸

A *vilajeteket* (1864–1922) az 1864-ben kihirdetett *Vilajet-törvénnyel*²⁹ egy átfogó közigazgatási reform keretében vezették be.³⁰ Az új szabályozási törvény létrehozta a közigazgatási egységek közötti hierarchiát: vilajet, szandzsák, kaza és falusi tanács, amelyet az 1871. évi törvényt módosítás a *náhijével*, azaz több kisebb falvat, várost egybefogó közigazgatási egységgel egészített ki.³¹ Törvényileg szabályozták a wali, azaz a vilajet kormányzójának és tanácsának feladat- és hatásköreit is,³² lehetővé téve a független intézkedések biztosítását az adott területen. Sajnos a törvény adta lehetőségeket a Birodalom nem minden részén vezették be annak kihirdetésekor, mivel nem minden területen voltak meg a végrehajtáshoz szükséges anyagi és szakmai feltételek. A kísérleti projekt helyszíne a Duna Vilajet (Szilisztria, Vidin és Niš korábbi térségekből)

²³ Bernard LEWIS: *Istanbul és az oszmán civilizáció*. Budapest, Gondolat, 1981.

²⁴ Stanford J. SHAW: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280–1808*. Cambridge, Cambridge University Press, 1976. 121.

²⁵ Selcuk AKSIN SOMEL: *The A to Z of the Ottoman Empire*. New York, Rowman and Littlefield, 2010. 41.

²⁶ Raymond DETREZ – Barbara SEGAERT: *Europe and the Historical Legacies in the Balkans*. Brüsszel, Peter Lang, 2008. 167.

²⁷ Az a földhasználati rendszer, amely a Birodalomba kebelezett és állami tulajdonnak nyilvánított földek részét szolgálati birtokok (tímár-, ziámet- és szolgálati hászbirtokok) formájában katonák és hivatalnokok ellátására fordítja.

²⁸ Naim KAPUCU – Hamit PALABIYIK: *Turkish Public Administration: From Tradition to the Modern Age*. Usak, USAK Books, 2008. 164.

²⁹ Törökül: Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi (1867.01.21.)

³⁰ Mahmud YAZBAK: *Haifa in the Late Ottoman Period 1864–1914: A Muslim Town in Transition*. Leiden, Brill, 2008. 28.

³¹ Martha MUNDY – Richard Saumarez SMITH: *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*. London, I. B. Tauris, 2007. 50.

³² Stanford Jay SHAW – Ezel Kural SHAW: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 90.

lett, ahol a modellt³³ Midhat Pasha és Cevdet Pasha sikerrel végrehajtotta.³⁴ 1865-re a Duna Vilajetet, Aleppót, Erzurumot és Boszniát teljesen átszervezték közigazgatásilag, és előkészületben volt Damaszkusz, Tripolitánia és Drinápoly térségek közigazgatási átalakítása is, ami a következő évre tevődött át. 1867-ben 13 új *vilajet* szerveződött, ideértve Bursa, Izmir, Trabzon, Szaloniki, Prizren, Shkodra tartományokat, és szintén vilajetként szerveződött át az autonóm Kréta 1871-ben. 1876 végére birodalom-szerte végrehajtották a közigazgatási reformot. Egyedüli kivételt képezett az Arab-félsziget térsége és az autonóm tartományként megmaradt Egyiptom.³⁵

A *millettrendszer* hivatalosan csak Konstantinápoly elfoglalását követően vezették be. 1454-ben II. Mehmed szultán dekrétumban biztosított előjogokat a milletek vezetői számára, egyházuk (ortodox, zsidó, örmény)³⁶ legfőbb vezetőjévé téve őket. Személyi biztonságukra a szultán által kinevezett janicsárok vigyáztak, vallásgyakorlásuk épületében saját börtönt hozhattak létre, ahol a közösség egyházjoga érvényesült,³⁷ autonóm iskolákat alakíthattak ki saját programmal, melybe az állami hivatalok nem avatkozhattak bele. Az iskola fenntartását a közösség tagjai vállalták. Bár egyházjogilag új templomok, zsinagógák építése tilos volt, (kizárólag felújítást lehetett a meglévőkön végezni) a szultán állampolitikai okból mégis engedélyezte számukra az új épületek létesítését.³⁸ A milletek lakói mentesülhettek a kötelező katonai szolgálat alól egy mentesítő adó, a *jizya* megfizetésével.³⁹ Sok nem muszlim nem élt ezzel a lehetőséggel és csatlakozott a katonasághoz. Sok nem muszlim pedig tanult és hivatalnokként helyezkedett el a hadsereg-igazgatási hivatalokban.⁴⁰

Az igazságszolgáltatási rendszer toleranciáját és jogharmonizációs törekvéseit jelzi, hogy a millet lakóinak jogában állt választani, hogy saját vallási bíróságaik, vagy a sharia bíróság elé állnak jogaik érvényesítésekor, illetve az igazságszolgáltatás joga a millet joga, vagy a sharia joga legyen. Emellett a millet-bíróságok ítéleteit az állami hatóságok a muszlim bíróságok döntéseihez hasonlóan kikényszeríthették. A jogérvényesítési gyakorlat során – bár több esetben a millet vezetői ezt szankcionálták – sok nem muszlim a sharia bíróságokhoz fordult igazságszolgáltatásért. Büntetőügyben azonban, vagy ha az egyik fél muszlim volt, a sharia bíróságok kizárólagos illetékességgel bírtak. A házasságkötési, illetve válási ügyekben azonban a házasságkötés ceremóniájának joga volt irányadó. Főszabály szerint muszlim hivatalok és bíróságok nem köthettek és nem bonthattak fel érvényesen nem muszlim hatóság előtt kötött házasságot muszlim fél esetében sem. Archívumokban azonban több olyan eset is előfordul, ahol válás esetén a nem muszlim nők sharia bíróságokhoz fordultak. Az eseteket elem-

³³ KARPAT (1982) i. m. 91.

³⁴ KARPAT (1982) i. m. 154.

³⁵ KARPAT (1982) i. m. 162.

³⁶ Öztürk i. m.16–17.

³⁷ Öztürk i. m. 8.

³⁸ Bernard LEWIS: *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. London, Oxford University Press, 1995. 50–51.

³⁹ Metin KUNT: Transformation of Zimmi into Askeri. In: BRAUDE–LEWIS i. m. 55.

⁴⁰ Ilber ORTAYLI: *Discovering the Ottomans*. London, Kube, 2010. 65–66.

zók szerint ennek oka abban gyökerezett, hogy a nők olyan iszlám jog által biztosított anyagi juttatásokra szerettek volna szert tenni, melyet a saját vallási szabályaik nem biztosítottak válás esetére, vagy a saját egyházi bíróságai nem engedélyezték volna a válást. A korabeli gyakorlatban létezett a felek között illetékes bíróság közös megegyezéssel történő kikötése is.⁴¹

Az 1839. évi *Tanzimat fermanival* és az 1856. évi *Islahat fermanival*⁴² az államigazgatás szervezése új fordulatot vett. A törvény előtt ugyanis minden alattvaló, muszlim és nem muszlim egyenlőnek minősült adó és katonai szolgálat szempontjából is. A reformkorra a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata volt a legnagyobb hatással, így a török jog elkezdte követni az európai jogot. Az 1856-os *Islahat fermani* több jogot deklarált a kisebbségben lévő nem muszlimoknak, mint a muszlimoknak. Például a milletek lakóinak nem volt kötelező a katonai szolgálat, és a muszlimokkal egyenlő mértékű adót kellett fizetniük.⁴³ A Birodalom ezt korábban is biztosította,⁴⁴ de írásban az *Islahat fermanival* került be a jogszabályok közé.

Az 1876. évi török alkotmány (*Kanun-i Esasi*) a nép helyett bevezette az oszmán alattvaló fogalmát. A Birodalom minden lakója oszmán alattvaló lett, kivétel nélkül a vallási hovatartozására (7. cikkely). Ezek a reformok készítették elő a szekuláris köztársaság alapjait.⁴⁵ 1879-ben az oszmán állam életbe léptetett egy törvényt, melynek értelmében az állami igazságszolgáltatás szabályai lettek volna érvényesek minden alattvalóra vallási hovatartozástól függetlenül, uniformizálva és szekularizálva a rendszert. A törvény beiktatása körüli heves tiltakozások hatására azonban a törvényt hatályon kívül helyezték.

A fiatal Török Köztársaság megalakulásával a *millet*-rendszert eltörölték, és 1923-ban egy egységes, nacionalista, szekuláris államot hoztak létre.

A köztársasági évek alatt az oszmán kortól és annak összes felelősségétől mereven elzárkózva az oszmán milletrendszer történetét és az ahhoz kapcsolódó esetek említését kerülték.⁴⁶ A térség kizárólag provinciális alapú felosztásának történeti fejlődését említették, szigorúan kerülve a vallási toleranciát és annak kohéziós erejét, mely szinte összetartó hálóként szötte át a területi alapú közigazgatási rendszert és elsősorban a katonai alapon megosztott Birodalmat. Az oszmán társadalom egy etnikai mozaik-rendszer volt, melyben a *millet*-rendszer, mint vallási, igazgatási és politikai egység biztosította a diszkrimináció nélküli harmonikus együttélést és szolgálta a katonai ala-

⁴¹ Gradeva ROSSITSA: Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century. *Islamic Law and Society*, 1997/4. 37–69.

⁴² A rendeletek szövegeit ld. Mészáros Gyula: *A török alkotmány alaptörvényei*. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, 1912.

⁴³ BERKES i. m. 25–26.

⁴⁴ Ahmed AKGUNDUZ: *The First Model for EU: Ottoman State. From Conference Islam in Europe or Islam of Europe?* European Parliament, 11 December 2002. Forrás: www.osmanli.org.tr/en/yazi.php?id=134&bolom=30

⁴⁵ Rosella BOTTONI: The Origins of Secularism in Turkey. *Ecclesiastical Law Journal*, Vol. 9., N. 2. (2007. május) 175–186.

⁴⁶ Daniel J. HUMMEL: The Ottoman Empire: Bureaucracy, Institutional Imitation and the Military Revolution. *IRTS* Vol. 3., Iss. 1. (Spring, 2013).

pú birodalmi társadalmat. Ennek köszönhetően az oszmán társadalom nem muszlim rétege is vallási kötelességének is érezte az uralkodóház iránti lojalitást, akik évszázadokon keresztül élveztek a vallási kisebbségek támogatását, kerülték a kisebbségek térítését, a legszükségesebb változtatásokat vezették be, meghagyva a kisebb közösségek belső autonómiáját.

3. A közigazgatási gyakorlat változásai és változatlanságai a 17. századtól a reformkorig

„Oszmán gázi Eszkisehir Hüdza nevű járásában vásárt tartatott, ahol a környék hitetlenjei hetente kereskedtek. Olykor Germiján népe közül is megjelentek ott néhányan. Egy nap Biledzsikből a hitetlenek nagy mennyiségű kupát hoztak. A germijának is eljöttek. Egyikük amazok valamelyikétől egy poharat elvett, árát nem adta meg. Az a hitetlen meg Oszmánhoz járult, és panaszt tett. Oszmán gázi a germiján törököt előhozatta, keményen megverette, s a hitetlen jussát rögtön megadatta. S törvényt hozott kihirdetve, hogy a biledzsiki hitetleneket senki ne bántalmazza. Olyannyira igazságos volt, hogy a biledzsiki hitetlenek asszonyai is elmerészkedtek a vásárba, s maguk kereskedtek. Mint-hogy Oszmán gáziban teljes bizalmuk volt, békében és biztonságban éltek.”⁴⁷

Mehmed Neşrî oszmán krónikáiró pontos képet tár elénk a korabeli igazságszolgáltatásról. Mivel Nesri az 1500-as években élt, láthatóvá válik, hogy a közigazgatás és az igazságszolgáltatás a milletek bevezetését megelőzően is igazságos volt a nem muszlimokkal kapcsolatban, hiszen a szultáni jog a tulajdon tekintetében nem kivételezett egy muszlim törökkel a nem muszlim helybéli kárára. Pártatlan döntés született, amely jogelvi garanciát jelentett valamennyi alattvaló számára. Az igazságosságon alapuló eljárás mellett az államigazgatási rendszerben megjelentek a jogorvoslati mechanizmus jelei is. Panasz során került sor a kártérítésre és az elkövető megbüntetésére, mely döntés precedens értékűvé vált. Az igazságosság jogelvének biztosítása a társadalmi egyensúly és a szultáni hatalom fenntartásának záloga és garanciája is volt.

A Birodalom keresztény vagy zsidó vallású alattvalói előtt a saját bíróságai mellett nyitva álltak a *kádi* törvényszékek is, és a korabeli jegyzőkönyvek szerint az alattvalók vallási hovatartozásuktól függetlenül az igazságszolgáltatás minden lehetséges szintjét igénybe vették. Nem muszlim alattvaló szerepel a jegyzőkönyvekben vádlóként, vádlottként is, de előfordulnak a kádi előtt olyan esetek, ahol valamennyi fél nem muszlim alattvaló volt.⁴⁸

⁴⁷ Friedrich GIESE: *Die altosmanische Chronik des Āşikpaşazāde*. Leipzig, Otto Harrasowitz, 1929. 14–15. In: KOVÁCS Nándor Erik: *Kérvényezés és jogorvoslat a 17. századi Oszmán Birodalomban. Nehogy ismét panaszt kelljen tenniük! – A szultáni tanács jogorvoslati szerepének 17. századi változásai a síkját defterik tükrében*. ELTE BTK Kutatóközpont, 2019.

⁴⁸ Avi RUBIN: *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: The Yıldız Case*. Syrkuse, Syrakuse University Press, 2018.104.

Ha a kádi elé vitt, nem muszlimokat érintő ügyeket keresünk, akkor kevés teológiai alapú vitát találunk. Gyakoriak voltak az eltérő tradíciók alapján egymás mellett élő szomszédok közötti vitás kérdések, melyben általában a nem muszlimok voltak a sértettek. A konfliktus forrása az iszlám hagyományok hétköznapi gyakorlásából, vagy annak akadályoztatásából eredt. Egy 1688-as esetben egy kisváros kádija jelentette a városi tanácsnak, hogy egy korábban a városból száműzött eretnek követője ténykedésével egyes muszlimok hitét összezavarta és egyre nagyobb felfordulást okozott. A konstantinápolyi tanács utasította a kádit, hogy amennyiben az elkövető nem hagy fel rendbontó magatartásával száműzze, illetve küldje a díván elé.⁴⁹ 1652-ben⁵⁰ és 1696-ban⁵¹ beadott panaszok szerint nem muszlim, keresztény alattvalók a házukat kocsmává alakították át veszélyeztetve a környékbeli lakosságot, mert a kocsmák az ott italozó részeg banditák gyülekezőhelyévé váltak, akik onnan indultak fosztogatni, valamint randalírozásukkal megbotránkoztatták a hitüket gyakorló muszlim alattvalókat.⁵² 1680 márciusában⁵³ külön szultáni megbízottat küldtek ki a szünni nem akaró rendbontás kivizsgálására, mely a szultáni parancsban betiltott és felszámolt kocsmák ellenére is fennállt, mivel a hitetlenek éjjelenként szállították a bort a városba, illegálisan árusítva a szeszt.⁵⁴

A muszlim–nem muszlim együttélés nehézségeire, eltérő hagyományaikból fakadó konfliktusaikra egy 1687-es eset is rávilágít. Egy muszlimok lakta körzet lakói emeltek panaszt egy asszony ellen, aki a házában muszlimok mellett nem muszlimokat is elszállásolt, noha azt számára egy szultáni parancs is megtiltotta.⁵⁵ Muszlim–zsidó konfliktusra is találhatunk példát,⁵⁶ akik ellen az a vád merült fel a muszlimok részéről, hogy otthonaikban veszedelmes dolgokat tanítanak és tévelygő hitük szerint imádkoznak.⁵⁷

A 19. századi oszmánizmus eltörölte a nem muszlimokkal szembeni jogi diszkriminációt. 1839-ben, a Tanzimat-korszak elején, a reformpárti nagyvezír, Reshid pasa, rávette Abdul-Medzsid szultánt, hogy e célból vegyen fel néhány rendelkezést a Rózsaházban felolvasott szultáni *edictummal* kihirdetett szultáni levélbe: „[...] hogy a törvény által biztosított egyenlő védelem általános garanciái megerősítsék az Oszmán Birodalom függetlenségét növelve alattvalói, a keresztények és muzulmánok lojalitását, csökkentve a szeparatista tendenciákat.” Ennek eredménye lett a személyes státuszszal kapcsolatos törvények, az egységes polgári törvénykönyv megalkotása, az oktatás

⁴⁹ Eb 372/349:3. Khaled ZIADE: *Sharia Court Records from the Ottoman Era: Methodology and Terminology*. Beirut, Arab Center for Research and Policy Studies, 2017. 54.; KOVÁCS i. m.

⁵⁰ SD2/67:275 ZIADE i. m. 35.; KOVÁCS i. m. 3

⁵¹ Ma Kırklareli, Trákia.

⁵² SD24/82:331.; ZIADE i. m. 44.; KOVÁCS i. m.

⁵³ Philippopolis, ma Plovdiv.

⁵⁴ SD 14/188:751.; ZIADE i. m. 47.

⁵⁵ A muszlim–nem muszlim szembenállással kapcsolatos esetekben a *zimmi* helyett következetesen a *kafir* (tbsz.: *küffar*, *kefere*) terminust használták, de nem zárható ki, hogy itt a városban tartózkodó külföldi személyekről van szó. Ld. ZIADE i. m. 46.

⁵⁶ Karapınar, Kónyától keletre.

⁵⁷ SD 25/14:48.; ZIADE i. m. 54.

szekularizálása, a nem muszlimokkal szembeni diszkrimináció eltörlése, a nem muszlimok számára a kormányzati foglalkoztatás, a katonai szolgálat megnyitása, a fejadó eltörlése, az adóstruktúra felülvizsgálata.⁵⁸

A Tanzimat-korszak közigazgatási gyakorlatának – a korábbihoz képest – legfontosabb előrelépéseként a tartományi közigazgatás reformjának kísérletét említtem. A Tanzimat-időszakban ugyanis állandó dilemma volt, hogyan lehet fenntartani a központosított irányítást a hatalmas Birodalom felett, miközben elegendő mozgásteret és felhatalmazást kellett biztosítani a helyi tisztviselőknek, hogy az adminisztráció hatékony és gyors legyen.⁵⁹

A legátfogóbb közigazgatási reform az 1864-es *Vilajet*-törvény volt, amely a tartományi közigazgatást többszintűvé és hatékonyabbá kívánta tenni. Ennek érdekében az *elajetek*hez képest kisebb egységeket hoztak létre. A *vilajetet* számos integrált egységre osztották, a szandzsákokba *kazák* (kisebb közigazgatási egységek), városok (*kasabat*), falvak (*kariye*) vagy falucsoportok (*nahije*) tartoztak. A szandzsákok, mint közigazgatási egységek, évszázadok óta léteztek a Birodalmon belül. A *kaza*, mint közigazgatási egység 1840 óta működött a Birodalmon belül, eredetileg sharia joghatósági terület volt. A *kaza* a kormány döntése alapján könnyen átszervezhető egység volt, például a falvakat át lehetett helyezni a szandzsák meglévő *kazái* közé. A *vilajetet* a *wali* vezette, a szandzsákot a *mutasarrif*, a *kazákat kajmakám*, a *nahijéket* a *mudir*, a *karyéket* a *muhtár*. A *walit* a szultán nevezte ki és a vilajetben a szultán képviselőjeként, ennél fogva az adminisztráció legfelsőbb vezetőjeként működött. A katonaság kivételével az összes végrehajtó hatalom felett rendelkezett. Ő volt a rendőrség vezetője is. Adminisztrációja a pénzügyekért, a levelezésért és a levéltárért, a külföldiekkel való kapcsolattartásért, a közmunkáért, a mezőgazdaságért és a kereskedelemért felelős titkárokból állt, akiket a megfelelő miniszterek jelöltek ki Isztambulban.⁶⁰ A főbíróval együtt a legmagasabb rangú tisztviselőkkel alkották a *vilajet* végrehajtó tanácsát. Távollétében a főszandzsák kormányzója (ahol a *vilajet* fővárosa volt) helyettesítette. Ennek távolléte vagy cselekvőképtelensége esetén asszisztense, a *muavin*, illetve a *defterdar* (pénzügyekért felelős titkár) látta el feladatait. A *mutasarrifet* szintén a szultán nevezte ki, és egy szandzsák főadminisztrátoraként, valamint a megyei tanács, a közmunkabizottság és az oktatási intézmény vezetőjeként működött. Egy helyettes bíró főkönyvelő és a titkárság vezetője végezte a szandzsák legfelsőbb adminisztrációját. Hasonló módon a *kajmakam* vezette az adminisztrációt, a *kaza* tanácsát, valamint a közmunkabizottságot, egy helyettes bíró, egy főkönyvelő és a főjegyző segítségével. A *mudirt* a wali nevezte ki, de közvetlen felettesének, a *kajmakam*nak tartozott felelősséggel. Feladatai közé tartozott az adóbeszedés, a bírósági ítéletek végrehajtása, és időnként közvetítenie kellett a vitákban a helyiek között. A *muhtar*, azaz „főember” egy

⁵⁸ Roderic DAVISON: *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*. Princeton, Princeton Legacy Library, 1963. 239.

⁵⁹ DAVISON (1963) i. m. 136.

⁶⁰ FODOR (2001) i. m. 11–25.

városnegyed vagy falu élén állt, és annak lakói választották, de a *kaza kajmakamjának* jóvá kellett hagynia a döntést. A vének tanácsa segített neki.⁶¹

1864-ben törvényileg határozták meg a *wali* felelősségét, a tartományi közigazgatás hatékonysága érdekében önálló döntési jogot biztosítva számára. Az új közigazgatási rendszert nem lehetett egyszerre bevezetni a tartományokban a végrehajtáshoz szükséges feltételek hiánya miatt. Először kísérleti jelleggel a Duna *Vilajet*-ben vezették be. 1865-re további három vilajetet hoztak létre Aleppo, Erzurum és Bosznia területeken. Ezt követő évben Damaszkusz, Tripolitania és Edirne részeken. 1867-ben további 13 új *vilajetet* alakítottak ki. 1876 végére az új tartományi rendszer az egész Birodalomban működött az Arab-félsziget és Egyiptom kivételével.⁶² Mindegyik *vilajetet* szandzsákokra, *kazákra*, *nahijékre*, a kormányzói hivatalt pedig polgári, pénzügyi, rendőrségi, politikai, és jogi ügyek osztályára osztották fel. A *wali* hatalmat kapott minden hivatal és tiszt felett a tartományban, bár ezt a hatalmat megosztotta a szultánnak a tisztviselők kinevezésére vonatkozó hatalma, valamint a különböző osztályvezetők felelőssége, akik a *walival* szemben és a minisztériumokkal szemben is felelősséggel tartoztak.⁶³

A tartományi bürokrácia működéséről sajnos csak a legminimálisabb adatok állnak rendelkezésre.⁶⁴ A *Vilajet*-törvény végrehajtása két provincia kivételétől eltekintve nem volt eredményes. A sikeres közigazgatást a Duna és Bagdad vilajetekben hajtották végre, ahol 3 évig Midhat pasa volt a kormányzó, aki hivatali ideje alatt komoly sikereket ért el a hierarchia kialakítása, hitelek biztosítása, utak, hidak építése, új létesítmények létrehozása terén.⁶⁵ A végrehajtási kudarc oka abban rejlett, hogy a kinevezettek vagy nem akartak az adott távoli provinciába menni, vagy nem rendelkeztek a provinciális igazgatáshoz szükséges szakértelemmel, vagy a helyi elit kiszolgálására törekedtek és a korrupció céltáblái lettek.⁶⁶ A visszaélések elfedésére gyakran használták a 'kezünket a Tanzimat megkötötte' formulát.⁶⁷

A reformista bürokratákat az autokrácia korlátozásának problémája foglalkoztatta a tartományi közigazgatás terén.⁶⁸ Ebben azonban nagy volt a nézeteltérés a reformerek között is. Egyesek ellenezték a korlátok bevezetését és azt hangoztatták, hogy a sok nemzetiség soha nem tudott együttműködni, és a lakosság többsége teljesen alkalmatlan, hogy maga döntsön a sorsáról. Ők felülről szorgalmazták a reform végrehajtását. A politikailag tapasztalatlanabb ifjú oszmánok pedig ragaszkodtak ahhoz, hogy

⁶¹ Mesrob K. KRİKORIAN: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860–1908*. New York, Routledge, 2018. 24.

⁶² Kemal H. KARPAT: The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3., No. 3.(1972) 267–268.

⁶³ LEWIS (1981) i. m. 381–382.

⁶⁴ Maria TODOROVA: *Scaling the Balkans: Essays on Eastern European Entanglements*. Leiden, Brill, 2018. 75.

⁶⁵ DAVISON (1963) i. m. 48.

⁶⁶ FODOR (2001) i. m. 48–52.

⁶⁷ Serif MARDIN: *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Syracuse, Syracuse University Press, 2000. 34.

⁶⁸ Ali HAYDAR: *The Life of Midhat Pasha: a Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*. London, Murray 1903. 97–98.

a szultáni hatalom korlátozása minden területre kiterjedően megvalósuljon.⁶⁹ Abban azonban mindkét tábor egyetértett, hogy a Birodalomnak továbbra is az iszlámra kell támaszkodnia, mivel a vallás tartalmazza azokat a jogelveket, amelyek szükségesek a haladáshoz. A szultán által kihirdetett alkotmány továbbra is hatalmi túlsúlyt biztosított számára. Semmilyen felhatalmazást nem tagadtak meg tőle. A folyamat eredményeképp Abdülhamid szultán, élve a 113. cikk szerinti jogosítványával (elbocsátás), veszélyes személynek nyilvánította a reformereket, feloszlatta a parlamentet, amely harmincegy évig nem ülésezett újra.⁷⁰

Az Oszmán Birodalom a reformok kudarca mellett mutatott eredményeket a hivatalnok képzés terén. A Birodalomban az a személy lehetett bürokrata, aki megérdemelte az oszmán nevet és alkalmas volt a pozíció betöltésére. A képzést kezdetben az *ulema* végezte, volt munkahelyi képzés és oszmán akkulturáció. Később a 19. században modernebb bürokrata iskolákat hoztak létre, Szolgálati Iskola (*Mekteb-i Maarif-i Adliye*) néven 1839-ben és Polgári Iskola névvel (*Mekteb-i Mfilkiye*) 1859-ben. Tolmácsiskolákat, fordítóirodákat hoztak létre, hogy a diplomáciai téren dolgozó hivatalnokok képzését is erősítsék. Az 1833-ban megnyílt Fordítóiroda (*Tercime Odasi*) külön hangsúlyt fektetett a Nyugattal való szisztematikus és koncentrált kapcsolattartásra, melynek lehetőségét biztosította alkalmazottainak. Szinte az összes reformbürokrata és ifjú oszmán ‘végzett’ ezen a tanszéken.⁷¹

A rendszer problémáját azonban az okozta, hogy a magasabb közigazgatási döntéshozó pozíciókba került személyek vagy a meglévő hierarchián belülről emelkedtek, vagy apjaiktól örökölték a pozíciót, így a mecenatúra fontosabb szerepet játszott a karrierben, mint a szakmai végzettség vagy a rátermettség. Magasabb szinten a tisztviselők gyorsan cserélődtek és egy magasabb szintű személyhez kötődtek, a szakmai előremenetel pedig kiszámíthatatlan volt. Bevezették ugyan a kiszámíthatóság szimbólumait: egyenruha, rang- és címtáblázatok; az illetménytábla, és a fizetések beosztásokhoz igazítása, valamint a magasabb pozíciókra vonatkozó egyéves kinevezések megszüntetése. Sajnos azonban nem ismerjük a fizetések és az előírások betartásának mértékét, amely lehetővé tenné ezen intézkedések megfelelőségének értékelését. A téma kutatói azonban egyetértenek abban, hogy ezeknek az intézkedéseknek a hatásai nem voltak kielégítőek, sőt általában a tervezettekkel ellentétes eredményeket hoztak.⁷²

4. Konklúzió

Az oszmán közigazgatás reformja esetében elmondható, hogy a reformok nem hozták meg a szükséges modernizációt. A Birodalom életben tartásához egy működőképes

⁶⁹ Roderic DAVISON: The Question of Ali Pasa's Political Testament. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 11., No. 2., 1980. 209–225.

⁷⁰ Hatice YARDIM: *An Intermediary Between the Government and the People: Comparative Approach to Midhat Pasha's Reform Policies and Usage of Newspapers of of Danube (1964–1968) and Baghdad (1969–1971) Provinces*. Budapest, Central European University Department of History, 2019.

⁷¹ FODOR Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, Argumentum, 1991. 45.

⁷² Florian RIEDLER: *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire Conspiracies and Political Cultures*. London, Routledge, 2015. 39–43.

közigazgatás és abszolút monarchia feladása lett volna szükséges. Az oszmán reformátorok szembesültek a modernizáció szükségességével, de nem voltak adottak a Birodalom területén annak végrehajtásához az anyagi és személyi feltételek. Néhány kivételes bürokrata felismerte az európai adminisztrációs rendszer – a teljesítményorientáció, a toborzás és a szakmai érdemek alapján történő előléptetés, a racionális szervezés – jelentőségét, de az eredmény a gyakorlatban nem volt több, mint az ország szerkezeti egységeinek átrendezésére irányuló törekvés társadalmi és politikai feltételek megteremtése nélkül.⁷³

A végrehajtás elmaradásának egyik fő oka az volt, hogy több évszázadon keresztül ad hoc, szervezeti szabályok nélkül, szinte véletlenül jöttek létre hivatalok és alhivatalok a Birodalom provinciáiban, amikor a terület oszmán igazgatás alá került. A reformkor kezdetén a közigazgatás helyzete kaotikus volt. Több hivatal hatásköre átfedte egymást, több hivatal hatásköre megszűnése miatt funkcióját veszítette az adott területen, vagy kikerült a szultáni irányítás köréből. Eljárási szempontból egy pénzügyminisztériumhoz benyújtott kérelemnek legalább huszonkét hivatali stáción kellett keresztülmennie az intézkedés meghozatala előtt. A reformkor új szabályaival a hatáskörök átszervezése elmaradt. A hatalommegosztás elve sem érvényesült úgy, mint Nyugat-Európában, hiszen a központosítás mellett a hatalom gyakorlása személyi ügy, azaz a szultánnal meglévő személyes jóviszony kérdése volt. Ahelyett, hogy az új szabályokkal a nagyvezír hivatali kinevezési jogot kapott volna, a szultánok megerősítették saját ellenőrzésüket a kinevezések felett, és azt a doktrínát, hogy az állami alkalmazott a szultán személyes szolgája. A közigazgatás hatékonyságát a hivatalos és magánérdekek befolyásolták, átszöve az egész bürokratikus rendszert. A nagyvezír az 1876-os alkotmányban is csak formális véleményezési jogot kapott a kinevezések során, így az 1908-as ifjútörök felkelésig a szultánon kívül senki nem tudott érdemi beleszólást gyakorolni a közigazgatási hierarchia alakulásába, így közvetve a döntési folyamatok tisztaságába sem.⁷⁴ Emellett mire egy bürokrata elérte azt a posztot, ahonnan befolyása lett volna intézkedések végrehajtására, maga is mélyen elkötelezettje lett a rendszernek és nem akarta feladni a státuszból származó előnyöket, illetve az oszmán társadalom elitista volta miatt tekintélyét is veszítette volna a hivatalnok, ha modernista törekvéseinek akart volna eleget tenni.⁷⁵ Ennek ellenére a reformok hatására – bár a tolerancia gyökerei jóval a reformkort megelőzően is jelen voltak az oszmán társadalomban – egységesedett az igazságszolgáltatás, javult a nem muszlimokkal való bánásmód és reprezentatívabban jelentek meg a Birodalom csoportjai egy egységes alattvalói státuszban, mellyel sikerült egy teljes évszázaddal elodáznuk a Birodalom teljes végét.⁷⁶

⁷³ MIDHAT PASHA: *The Past, Present, & Future of Turkey*. An uncommon original article from the Nineteenth Century Magazine, 1878. <https://tinyurl.com/3jt354rr>

⁷⁴ ADRIAN BRISKU: *Political Reform in the Ottoman and Russian Empires. A Comparative Approach* New York, Bloomsbury Academic, 2017. 188.

⁷⁵ MAKDISI USSAMA: After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Ottoman Empire. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34., No. 4. (2002) 601–617.

⁷⁶ MILÉN PETROV: *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864–1868*. UMI Dissertation Services, 2007.

